

de term refereert aan de specifieke gemeente-
structuur zoals beschreven in Hoofdstuk 5.

'vaderlandse' kerk. Uiteraard speelde het orthodoxe of bevindelijke gehalte van de plaatselijke Gereformeerde (Hervormde) prediking bij dit proces van uiteengroeien een voorname rol, alsook het meer of minder sterke Labadistisch gehalte van het gezelschap.

In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelden de meeste bevindelijke voorgangers in reactie op de aantasting van de traditionele leefwereld in hun plaatselijke gemeenschappen een defensieve ideologie. Daarbij was (nog) niet zozeer de normenwereld in het geding: de integratie van de lokale gemeenschappen in een breder verband zette zich toen met name door op staatkundig vlak.⁵ Eén van die integratie-impulsen, de oplegging door de overheid van een bestuursorganisatie aan de Hervormde Kerk in 1816, beschouwden vele orthodoxe belijders als een bedreiging. Een eerste ideologische 'attitudevariant'⁶ accepteerde de pluralisering (het bestaan van meer levensbeschouwingen) van de samenleving en zo werden 'vrije kerken' gesticht door de Kruisgemeenten, Afscheidenen, Christelijke Gereformeerden en de meeste vrije voorgangers. Deze variant werd het meest gevonden in het Noorden van het land en Overijssel, Zuid-Holland en hier en daar in Zeeland en het rivierengebied. Voor het overleven als aparte levenbeschouwelijke groep is dogmatisering nodig⁷ en in deze vrije kerken vonden dan ook allerlei twisten plaats tussen meer en minder bevindelijke groepen over de uitverkiezingsleer, die zo'n belangrijke rol vervulde in de identiteitsbepaling der diverse groepen.

Met de stichting van vrije kerken en gemeenten had een deel van de antithetische piëtiëten een al eerder aanwezig gevoelen in daden omgezet. Sommige antithetisch denkende gezelschappen namen vooralsnog de status van een vrije gemeente niet aan, maar zouden dat pas in de loop van de tijd doen. Dit passieve reactiepatroon (overwegend in midden-Nederland) werd ook gevonden onder bevindelijken die Hervormd bleven. Bevindelijke passiviteit stond vaak tegenover het gedrag van orthodoxe gereformeerden die zich als vrije kerk organiseerden om als plaatselijke gemeenschap aan integratie te ontkomen. In dit model weigerden bevindelijken pluralisering om pas in de loop van de twintigste eeuw - wanneer verschuivende normen enerzijds en impulsen vanuit de SGP anderzijds daartoe uitnodigden - zich apart te organiseren. Zij deden dat door zich binnen de Hervormde gemeenschap als SGP-ers te profileren (zoals Verrips voor Ottoland beschreef) of door het stichten van een (Oud-)Gereformeerde Gemeente. In het eerste geval was er vaak niet zozeer, in het tweede wel sprake van een antithetische gezindheid. De laatste werd vaak in het Gelderse rivierengebied aangetroffen, waar tot laat in de twintigste eeuw Gereformeerde Gemeenten ontstonden.

Voor een derde variant opteerden bevindelijk gereformeerden die zich wel apart organiseerden, maar door uitdrukkelijk te spreken over 'de Breuke Sions' aangaven de verdeeldheid binnen de plaatselijke protestantse gemeenschap te betreuren en de inbreuk van staatswege op de autonomie van de kerkelijke gemeenten af te wijzen. Deze variant kon verschillende achtergronden hebben. In oude orthodoxe gebieden, waar de samenleving sterk beïnvloed was door de Nadere Reformatie (zoals in grote delen van Zeeland) verwees de Ledeboeriaanse ideologie naar de feitelijke situatie en naar de onmacht van de betrokkenen. Zij gaven in hun geschriften te kennen dat zij het ideaal van een theocratisch Nederland en van een orthodoxe volkskerk niet wensten op te geven. Behalve Ledeboerianen, vond men deze 'belijders van de breuk' onder Hervormde bevindelijken, Stammianen en andere kleine groepen. In Zuidwest-Nederland ontstonden echter ook Ledeboeriaanse gemeenschappen geleid door een boeren-elite die zich antithetisch tegenover de buitenwereld en het aan integratie 'toegevend' deel van de gemeenschap opstelde (Aagtekerke, Oost-Zuid-Beveland). Zij stonden gedeeltelijk - precies zoals de bevindelijken onder de Afscheidenen en Kruisgemeenten - in een antithetische traditie die het apart organiseren in plaatselijke gezelschappen kende.⁸